

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ Й. К. ПАЧОСЬКОГО**Безлуцька О.П., канд. іст. наук., доц.***(Херсонська державна морська академія)*

В статті відображено природоохоронну діяльність Й.К. Пачоського. Особлива увага приділена внеску вченого в становлення та розвиток заповідників Асканія-Нова та Біловезька пуща. Зроблено аналіз робіт Й. К. Пачоського про необхідність захисту флори Нижньодніпровських степів, які згодом увійшли до складу Чорноморського заповідника.

Проблема вивчення історичних постатей є на сьогодні однією з найбільш актуальних в історії науки. Й. К. Пачоський є відомим й невідомим сучасним дослідником. Учений, який відрізнявся багатогранністю наукових інтересів, займався флористикою, систематикою, фітоценологією, лісівництвом, садівництвом, ентомологією, вивченням хребетних тварин, мисливством, охороною природи, є одним з найцікавіших представників свого часу. Однак висвітлення його особи в історіографії є достатньо одностороннім. Мета даної статті – проаналізувати внесок Й. К. Пачоського в природоохоронну галузь.

Відповідно до поставленої мети були визначені наступні завдання: визначити місце Й. К. Пачоського в історії Асканії-Нова; з'ясувати роль ученого в захисті Нижньодніпровських степів; розглянути діяльність Й. К. Пачоського в Біловезькій Пущі.

Серед досліджень, присвячених даному питанню, слід виділити статті Н. Ю. Дрогобич [1], О. О. Сірик, Г. Е. Свистули [2], С. Ю. Уманець [3]. Крім того, відомості про природо-



охоронну діяльність Йосифа Конрадовича можна знайти в праці І. І. Пузанова та Т. М. Гольд [4] та роботах В. Е. Борейка [5-7].

Нами комплексно висвітлено науковий доробок ученого в галузі охорони природи, з позицій сьогодення розглянуто окремі праці Й. К. Пачоського; до наукового обігу запроваджено маловідомі архівні матеріали та літературні джерела; доповнено новими фактами біографію вченого.

Постать Йосифа Конрадовича Пачоського посідає чільне місце в галузі охорони та пізнання природи степової зони Півдня України кінця XIX – початку XX ст. Він увійшов в історію науки не лише як новатор щодо цілої низки природоохоронних напрямів, а й їх практичної реалізації: його починання не лише отримали визнання сучасників, але, що найголовніше, витримали випробування часом. Зрештою усвідомлення істотного внеску вченого в охорону природи як України, так і Європи є наразі досить актуальним. Говорячи про важливість організації в українських степах ботанічних станцій із заповід-

ними ділянками, він пропонував коротку програму їх наукової діяльності, відзначаючи особливу важливість багаторічних спостережень за фауною та флорою найбільш типових ділянок заповідних об'єктів.

Піонером охорони самобутньої природи причорноморських степів Таврії був Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн. У 1883 р. він виділив в Асканії-Нова для збереження туземної фауни 8 десятин степу і завіз бабаків, що було першою в світі спробою захисту дикого степу. Для більш ефективної роботи в Асканії-Нова Ф. Е. Фальц-Фейн запрошував до маєтку ботаніків, зоологів, ґрунтознавців, організовував метеорологічні спостереження і прагнув створити в Асканії-Нова Ботанічну степову станцію.

Й. К. Пачоський був першим ботаніком, який дослідив заповідний степ і прилеглу цілину та відвідав ділянку в різні сезони протягом 1903, 1906, 1907, 1908, 1911, 1912, 1915, 1916 рр. [10]. Окрім цього, Ф. Е. Фальц-Фейн надсилав до природничо-історичного музею експонати, що збагатили колекцію. Про це свідчить його переписка з Й. К. Пачоським [11].

Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн прагнув, щоб асканійський заповідний степ “не просто існував собі на білому світі, а найперше всебічно вивчався природознавцями” [13, с.17-18]. У цьому його досить активно підтримував Йосиф Конрадович, який був переконаний, що закони динаміки рослинного покриву, біології та екології окремих видів доцільно вивчати на ботанічних станціях стаціонарно та довгостроково. Учений розробив і обґрунтував наукову програму діяльнос-

ті такої станції (1910) і рекомендував взяти за базу заповідний степ у маєтку Фрідріха Фальц-Фейна як найтипівіший за рельєфом та корінною рослинністю [13, с. 17-18].

У травні 1917 р. Й. К. Пачоський отримав телеграму з пропозицією стати комісаром тимчасового уряду з охорони Асканія-Нова: “Передбачаємо призначити Вас комісаром Тимчасового уряду для охорони парку з вимираючими видами рідкісних тварин у маєтку Асканія Нова Дніпровського повіту. Прошу Вас телеграфувати щодо згоди на це призначення. ЗА МВС Щепкін” [17].

Йосиф Конрадович погодився стати комісаром з охорони зоопарку Асканія-Нова за умови, що він буде проживати в Херсоні, а в Асканії залишить свого помічника і сам буде приїздити “за потребою” [16]. У телеграмі до Міністра Внутрішніх Справ Дмитра Митрофановича Щепкіна вчений пише: “Прибув в Асканію. Зоопарку поки нічого не загрожує. Помічника не обрав. Повідомлю додатково. Прошу надіслати посвідчення повноважень. Комісар Пачоський” [16]. 6 червня 1917 року вчений отримав посвідчення Тимчасового уряду № А 2142 із супровідною запискою про те, що Й. К. Пачоський призначається Комісаром Тимчасового Уряду із охорони зоопарку в помісті Асканія-Нова [18].

У 1921 р. Асканія-Нова перейменовується в Перший державний степовий заповідник України. З весни 1922 р. до вересня 1923 р. Ботанічним відділом Науково-Степової станції Державного заповідника Асканія-Нова завідував Й. К. Пачоський.

У січні 1923 р. на чолі Асканії було поставлено нову адміністрацію, яка закінчила свою діяльність через рік судовим процесом. Науковий колектив був обурений узурпацією влади господарчим відділом заповідника, який повинен був матеріально забезпечувати роботу наукового відділу. Ставлення до заповідника різко змінилося, і не лише новозаповідні ділянки, але навіть і ділянка Ф. Е. Фальц-Фейна знову почали вибиватися худобою. Йосиф Конрадович так охарактеризував ситуацію, що склалася: “За умов цього часу ніяк не вдалося досягти припинення випасу на заповідній ділянці. Більше того, на превеликий жаль, не можна не відзначити, що тут, на місці, взагалі домінує погляд на наукову частину як дещо тимчасово терпиме, а не головне і основне завдання заповідника. Такий погляд, вочевидь, передався і донизу, досягнувши і робочих. Пастухи знали, що поганий вигляд худоби спричинить негативні наслідки, тоді як перехід за вказану для випасу межу закінчиться дріб’язками” [20, с. 17-18]. Учений не міг спокійно спостерігати за таким нищівним ставленням до заповідного степу, що, можливо, і стало причиною його від’їзду з Асканії-Нова.

Однак і після від’їзду до Польщі вчений цікавився станом справ в Асканії-Нова. Вчений був дуже обурений, коли дізнався про ймовірність перетворення заповідника у радгосп: “Ця пропозиція кваліфікувалася Й. К. Пачоським (1924) як доведення до абсурду “радгоспної тенденції” у справі управління заповідниками” [24, с. 122].

Крім досліджень асканійського заповідного степу Йосиф Конрадович

вивчав території сучасного Чорноморського державного заповідника, що знаходиться на північно-західному узбережжі Чорного моря. Його заповідні ділянки розкинулися від Дніпро-Бузького лиману на заході до Каркінітської затоки на сході. Зацікавлення рослинністю Нижньодніпровських пісків пояснюється своєрідністю ландшафту, обумовленого наявністю ендемів, а також рослин, властивих лісовій зоні, явищам дегресії та демутації рослинного покриву. Неодноразово буваючи в Нижньодніпровських пісках, Й. К. Пачоський вивчав трав’яну і природну деревну рослинність, яка на той час ще де-не-де збереглась.

Нещадне знищення рослинності суцільною вирубкою лісів, розорюванням земель та надмірним випасом овець призвело до руху пісків, поглинання ними цінних прилеглих земельних угідь. Одним із засобів боротьби за збереження природної трав’янистої рослинності Й. К. Пачоський бачив закріплення пісків. Біологічна особливість аборигенної рослинності – спроможність витримувати засуху, високу температуру піску, засипання ним, миритися з низькою родючістю ґрунтів. З цією метою вчений вивчав угруповання рослин на різних стадіях зростання пісків – як при руйнуванні первинного трав’яного покриву, так і при зворотному процесі – його відновленню і появі покриву вторинного степу.

Вивченню Нижньодніпровських пісків Й. К. Пачоський приділяв значну увагу: характеристика і детальний опис їх наводиться в низці праць ученого. Ним зроблено докладні описи численних урочищ, надані харак-

теристики біотопічних розподілів видів щодо території піщаної смуги Дніпровського повіту, було зазначено більше ніж 400 видів рослин. У даному контексті заслуговує на особливу увагу вже згадана праця “По пісках Дніпровського повіту” [12, 25].

Й. К. Пачоський у липні 1922 р. перебував на Солано-Озерній дачі в садибі лісничого І. А. Борткевича, що знаходилася між Старою та Новою Збур’ївкою. Результатом дослідження рослинності означеного регіону стала праця “По піскам Дніпровського повіту”, надрукована в “Відомостях державного степового заповідника Асканія-Нова” (1923) [25].

Особливо цікавою для вивчення вчений вважав Солано-Озерну казенну дачу, як через її віддаленість від осель і взагалі незначну заселеність усього цього району, так і завдяки тому, що ніде смуга пісків не підходить до степу. Інтерес ученого поглиблювався і через присутність тут крім псамофільної, також і лісової рослинності і рослинності солонців.

Однак подальші дослідження були продовжені лише у 1925-1926 рр. Результатом їх стала подана в СНК 1.02.1928 р. доповідна записка Центрального Комітету Охорони Природи щодо проекту утворення піщаного заповідника низин Дніпра. Вказані у записці піщані масиви – Солано-Озерної дачі, центральної частини Іванівської арени і урочища Буркути і Буркутські плавні – були в подальшому введені до складу Чорноморського заповідника [26].

Вчення Йосифа Конрадовича і його послідовників про рослинні, співтовариства отримало широке практичне

застосування при поясненні обліснення Нижньодніпровських степів: заміна піщаностепового трав’янистого фітоценозу на лісовий призупинила переміщення пісків, покращила екологічні умови місцевості, підвищила ефективність сільськогосподарського виробництва.

У 1923 р. Й. К. Пачоський разом з синами Конрадом та Станіславом від’їжджає із Радянської України до Польщі. Польський період життя та діяльності Й. К. Пачоського тривав 19 років. За цей час учений змінив декілька місць проживання: Біловезька пуща, Познань, Сірослав.

Після переїзду до Польщі Й. К. Пачоський п’ять років завідував Біловезьким парком (резерватом). Свої дослідження Йосиф Конрадович сконцентрував на широких лісових масивах Біловезької пущі, що була найкращим і навіть унікальним об’єктом для ствердження “фітосоціологічних” понять. Перебуваючи тут на посаді керівника Й. К. Пачоський, окрім подолання перешкод, які створювала йому тодішня адміністрація лісів, дуже інтенсивно працював творчо [4].

За період роботи в Біловезькій пущі (1923-1928) Й. К. Пачоський зібрав великий і досить цінний з наукової точки зору гербарій деревинних та трав’яних рослин (“Рослинність Пущі Біловезької” (1928)). Визначною роботою Йосифа Конрадовича в біловезький період є праця “Ліси Біловезькі” (Познань, 1930), що стала підсумком п’ятирічних спостережень і досліджень типології лісу цієї величезної території. За цю монографію він отримав нагороду Інституту підтримки наук ім. Ю. Міановського [4].

У Біловезькій пуці проявився і організаторський таланти дослідника: Й. К. Пачоський заснував природничий музей. Разом з проф. В. Шафером і проф. Б. Гриневецьким домагався отримання Біловезьким національним парком статусу самостійної наукової установи.

Після смерті ученого Польське лісове товариство на знак увічнення пам'яті Йосифа Пачоського профінансувало встановлення йому пам'ятника при вході до національного парку у формі каменю з бронзовою плитою.

Отже, вивчення наукової спадщини Й. К. Пачоського дозволяє говорити про важливу роль вченого у формуванні і практичній реалізації державної політики в галузі охорони природи і раціонального природокористування в перші шість років радянської влади та у виробленні юридичних основ їхнього регулювання. Саме Й. К. Пачоському пощастило керувати двома найвідомішими в Європі резерватами – Асканія-Нова і Біловезька пуца, досліджувати територію сучасного Чорноморського заповідника. Учений розробив і обґрунтував наукову програму діяльності біологічної станції на території Асканія-Нова. Розуміючи велике значення лісів Біловезьжя, Й. К. Пачоський першим запропонував організувати тут лісову експериментальну станцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дорогобич Н. Ю. До історії природоохоронної діяльності Й. К. Пачоського та Ф. Е. Фальц-Фейна в заповідному степу Асканія-Нова // П-і наукові читання пам'яті Й. К. Пачоського (19-20 грудня 1994 р.). – Херсон, 1994.

2. Сирьк А. А., Свистула Г. Е. Учение И. К. Пачоского о растительных сообщ-

ествах и их охрана на Нижнеднепровских песках // I-е научные чтения памяти ученого натуралиста И. К. Пачоского “Пачоский и современность” – Херсон, 1989. – С. 13-14.

3. Уманец С. Ю. Значение исследований И. К. Пачоского для создания охраняемых территорий в Нижнем Приднепровье // I-е научные чтения памяти ученого натуралиста И. К. Пачоского “Пачоский и современность” – Херсон, 1989. – С. 18-19.

4. Пузанов И. И., Гольд Т.М. Выдающийся натуралист И. К. Пачоский [1864-1942]. М. : Наука, 1965. – 86 с.

5. Борейко В. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860-1960) Т. 2. – К., 1995. – 224 с.

6. Борейко В. Е. Аскания-Нова и тяжкие версты истории (1826-1997). – К., 1997. – 169 с.

7. Борейко В. Е. Словарь деятелей охраны природы. – 2-е изд. доп. – К. : Экол.-культ. центр. охраны дикой природы, 2001. – 524 с.

8. Фаминцин А. Обзор ботанической деятельности за 1891 г. / А. Фаминцин. – СПб, 1892. – С. 228 – 233.

9. Борейко В. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы Украины, царской России и СССР (1860 –1960) / [состав. В. Борейко]. – К. : Экол.-культ. центр. охраны дикой природы, 1995. – 224 с.

10. Пачоский И. К. Наблюдения над целинным покровом в Аскания-Новой в 1922 году // Известия Государственного степного заповедника Аскания-Нова. – 1928. – Вып. 2. – С. 1-67.

11. Переписка Ф. Е.Фальц-Фейна с И. К. Пачоским – Архив державного заповідника “Асканія-Нова”. – Ф.529. – Спр. 541. – Арк. 99, 142.

12. Пачоский И.К. По пескам Днепровского уезда (Ботанические экскурсии). – Херсон, 1919. – 146 с.

13. I-е научные чтения памяти ученого натуралиста И. К. Пачоского «Пачоский и современность»: праці конф., 25–29 листопада 1989 р. – Херсон, 1989. – 98 с.

14. Пачоский И. К. Ботанические экскурсии в Аскания-Нова и на Сиваш / Йосиф Конрадович Пачоский // Записки Крымского о-ва естествоисп. и любителей природы. – Т. 2., 1912. – С. 1 – 22.

15. Пачоский И. К. Описание растительности Херсонской губернии. III вып. Плавни, пески, солончаки, растения. Материалы по исследованию почв и грунтов Херсонской губернии. / Херсонский Естественно-Исторический музей. – Херсон. – 1927. – 228 стр. + 1 чертеж.; [Рец.] : С. Лавренко // Вісник природознавства, 1928. – № 5 – 6. – С. 324 – 325.

16. Телеграмма Пачоского Щепкину о согласии быть комиссаром по охране зоопарка Аскания. – Архів державного заповідника «Асканія-Нова». – Ф.529. – Спр. 549. – Арк. 3.

17. Телеграммы о назначении Пачоского комиссаром временного правительства для охраны зоопарка в имени Аскания. – Архів державного заповідника «Асканія-Нова». – Ф. 529. – Спр. 541. – Арк. 2 – 9.

18. достоверение комиссара Временного правительства. – Архів державного заповідника «Асканія-Нова». – Ф.529. – Спр. 549. – Арк. 7.

19. Телеграмма Кирильцева Й. К. Пачоскому. – Архів державного заповідни-

ка «Асканія-Нова». – Ф.529. – Спр. 541. – Арк. 21.

20. Козлова Е. Аскания-Нова. Зоопарк в южно-русских степях / Е. Козлова. – Петроград, 1923. – 134 с.

21. Пачоский И. К. Список растений, обитающих на территории Государственного заповедника Аскания-Нова // Изв. Гос. Степного заповедника Аскания-Нова. – 1923. – Вып. 2. – С. 97 – 144.

22. Пачоский И. К. Наблюдения над целинным покровом в Аскания-Новой в 1923 году // Вісті Державного степового заповідника «Чаплі». – 1924 (1926). – Т. 3. – С. 30 – 65.

23. Пачоский И. К. Список растений, собранных А. А. Браунером на Тарханкутском полуострове в Крыму // Записки Киевского общества естествоиспытателей и любителей природы, 1915. – т. V. – С. 148 – 151

24. Вайнер Дуглас Экология в Советской России. – Москва: Прогресс, 1991. – 396 с.

25. Пачоский И. К. По пескам Днепровского уезда (Ботанические экскурсии). – Херсон, 1919. – 146 с.

26. Фальц-Фейн В. Е. Аскания-Нова. – К. : Аграрна наука, 1997. – 350 с.

27. Дерюжина А. Засновник Херсонського природничо-історичного музею // Вгору. – 2002. – 12 грудня. – С. 7.

Безлуцкая О.П. Природоохранная деятельность И.К. Пачосского. В статье отражена природоохранная деятельность И. К. Пачосского. Особенное внимание уделено вкладу ученого в становление и развитие заповедников Аскания-Нова и Беловежская пуца. Сделан анализ работ И. К. Пачосского о необходимости защиты флоры Нижнеднепровских степей, которые вскоре вошли в состав Черноморского заповедника.

Bezlucka O.P. Nature Protection activity of I.K. Pachossky. In the article nature protection activity I.K. Pachossky is represented. The special attention is spared the contribution of scientist to becoming and development of preserves of Askaniya-Nova and Belovezhskaya dense forest. The analysis of works is given I.K. Pachossky about the necessity of defence of flora of Nizhnedneprovsky steppes which soon entered in the complement of the Black Sea preserve.